

Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV-II tysiącleciu p.n.e.

pod redakcją
Hanny Kowalewskiej-Marszałek i Piotra Włodarczaka

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Czcigodnym i drogim

Panom Profesorom

Andrzejowi Kempistemu i Janowi Machnikowi

zasłużonym badaczom kopców

Kurhany i obrządek pogrzebowy
w IV-II tysiącleciu p.n.e.

Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV-II tysiącleciu p.n.e.

pod redakcją

Hanny Kowalewskiej-Marszałek i Piotra Włodarczaka

 Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Kraków, Warszawa 2011

COPYRIGHT © BY AUTHORS

Książka recenzowana i zatwierdzona do druku przez Komisję Wydawniczą Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w składzie: dr hab. Andrzej Janeczek, prof. IAE PAN (przewodniczący), prof. dr hab. Bogdan Balcer, prof. dr hab. Mirosława Drozd-Piasecka, doc. dr hab. Marek Dulinicz, dr inż. Zdzisław Hensel, prof. dr hab. Andrzej Klonder, dr Małgorzata Mogielnicka, dr hab. Zofia Sulgostowska, prof. IAE PAN, dr hab. Piotr Taracha, prof. IAE PAN

PROJEKT OKŁADKI

Agnieszka Kulczyńska
Joanna Kulczyńska

Zdjęcie na okładce przedstawia kurhan w Żernikach Górnych. Fot. Piotr Włodarczak

SKŁAD KOMPUTEROWY I REDAKCJA TECHNICZNA

Joanna Kulczyńska

Skład komputerowy wykonano
w Instytucie Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Oddział w Krakowie

ISBN: 978-83-923556-8-7

DRUK:

Wydawnictwo-Drukarnia Ekodruk s.c.
ul. Powstańców Wielkopolskich 3
30-553 Kraków

NAKLAD: 400 egz.

Spis treści

Od Redakcji

Maria Miśkiewicz

Andrzej Kempisty? Znam Go dosyć dobrze 15

Bogdan Balcer

Profesor Jan Machnik — dowódca i nauczyciel 19

I. Kurhany jako przedmiot badań 27

Piotr Włodarczak

Późnoneolityczne i wczesnobrązowe kurhany w Europie środkowej, południowej i wschodniej —
zarys problematyki 29

Zygmunt Krzak

Symbolika kurhanu 37

Mateusz Wierciński

Pomiędzy mrowiskiem a pepkiem, czyli o symbolice kopca grobowego 41

Jacek Woźny

Eschatologiczne funkcje wyposażenia zmarłych w grobowcach późnoneolitycznych z Polski
i terytoriów sąsiednich 65

II. Kurhany w kulturach neolitu i epoki brązu 75

Przemysław Bobrowski, Agnieszka Czekaj-Zastawny, Romuald Schild, Fred Wendorf

Najstarsze kurhany świata. Neolityczny kompleks ceremonialny z Nabta Playa na Pustyni
Zachodniej w Egipcie 77

Włodzimierz Wojciechowski, Piotr Cholewa

Grobowce megalityczne u podnóża Sudetów 91

Marzena Szmyt

Kurhany w kulturze amfor kulistych. Dwa przykłady z Kujaw 109

Janusz Czebreszuk, Marzena Szmyt	
Kurhan, rów i palisada w tradycji kultury ceramiki sznurowej. Próba rekonstrukcji scenariuszy rytualnych	123
Katarzyna Ślusarska	
Uwagi o uniwersalnym znaczeniu kurhanu w tradycji grzebalnej społeczności wspólnoty katakumbowej wczesnego okresu epoki brązu Nadczarnomorza	131
Przemysław Makarowicz	
Geneza kurhanów w trzcinieckim kręgu kulturowym	139
III. Kurhany wyżyn Europy środkowej	161
Jozef Bátora	
Pochovávanie pod mohylami v oblasti stredného Dunaja v závere eneolitu a na počiatku doby bronzovej	163
Daniela Kern	
Äneolithische und frühbronzezeitliche Hügelgräber in Ostösterreich	171
Lubomír Šebela	
Mohyly v eneolitu Moravy	179
Jacek Górski, Mirosław Zając	
O najnowszych poszukiwaniach mogił starożytnych na lessach krakowskich i wypadki osiągnięte z ich badań	199
Piotr Włodarczak	
Kurhany i kultura ceramiki sznurowej nad dolną Nidą	211
Tomasz Rodak	
Chronologia bezwzględna grobu kultury ceramiki sznurowej ze stanowiska 4 w Lelowicach, pow. proszowicki, woj. małopolskie	231
Marek Florek	
Kopce i cmentarzyska kurhanowe na Wyżynie Sandomierskiej	235
Paweł Jarosz	
Kurhany kultury ceramiki sznurowej na pogórzach i wysoczyznach karpackich	255
Jan Gancarski, Paweł Valde-Nowak	
Inwentarze „grobowe” kultury ceramiki sznurowej w nasypach kurhanów w Karpatach	279
IV. Kurhany strefy środkowo-wschodniej	291
Мікола Крывальцэвіч	
Пахаванні сярэдзіны III — пачатку II тысячагоддзяў да н.э. на тэрыторыі Верхняга Падняпроўя: некаторыя вынікі структурных даследаванняў	293

Дмитро Павлів, Володимир Петегирич Стародавні кургани у міжріччі Вишні і Стривігору Сянсько-Дністровської Височини	309
Barbara Niezabitowska-Wiśniewska, Tadeusz Wiśniewski Kurhany kultury ceramiki sznurowej na stanowisku 3 w Ulowie, powiat tomaszowski	329
Jolanta Bagińska, Wiesław Koman Wyniki badań kolejnych kurhanów kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej	371
Elżbieta Nosek, Janusz Stepiński Zausznice miedziane z cmentarzyska w Machnówku, gmina Ulhówek st. 1, w świetle badań chemicznych i metaloznawczych oraz analiza naszyjnika z Klekacza st. 10, gm. Tomaszów Lubelski	397
V. Kurhany na Niziu Europejskim	405
Tomasz Goslar, Aleksander Koško Z badań nad chronologią i topogenezą kujawskich kurhanów starsznurowych. Krusza Zamkowa, powiat Inowrocław, stanowisko 3	407
Agnieszka Matuszewska Groby podkurhanowe dolnoodrzańskiej grupy kultury ceramiki sznurowej	417
Jacek Wierzbicki Kurhany kultury ceramiki sznurowej na Pomorzu Środkowym (Łupawa stan. 2, gm. Potęgowo, pow. Słupsk)	425
Mateusz Jaeger, Łukasz Pospieszny Nieinwazyjne badania weryfikacyjne kurhanów kultury mogiłowej na stanowisku Smoszew 1 (pow. Krotoszyn, woj. wielkopolskie)	435
Andrzej Pelisiak, Małgorzata Rybicka Nowe dane o kulturze ceramiki sznurowej we wschodniej części Wysoczyzny Kolskiej	451
Krzysztof Kurzyk Pozostałości kurhanu starsznurowego w Żyglądzie, gm. Papowo Biskupie, stanowisko 26 (ziemia chełmińska)	459
Witold Gumiński, Tomasz Kowalski Aby na górcie. Dwa późnoneolityczne groby ze st. Dudka w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich	467

Janusz Czebreszuk, Marzena Szmyt

Kurhan, rów i palisada w tradycji kultury ceramiki sznurowej. Próba rekonstrukcji „scenariuszy rytualnych”

W praktyce badań nad obrządkiem pogrzebowym społeczności kultury ceramiki sznurowej (KCS) zazwyczaj bezdyskusyjnie przyjmowana jest jedna teza: budowa otoczonych rowkiem kurhanów była w zasadzie aktem jednorazowym, związanym z pochówkiem osoby, której grób został przykryty przez dany nasyp. Uznaje się za oczywiste, że cała sekwencja działań, a mianowicie: wykopanie grobu i złożenie ciała zmarłego, otoczenie go rowkiem (zazwyczaj także i palisadą) oraz usypanie kurhanu, miała miejsce w trakcie jednej uroczystości pogrzebowej. Z tego głównego założenia wynikają ważne konsekwencje, jak np. traktowanie odkrycia samego rowka (bez związanego z nim nasypu) jako wyniku podepzycyjnego zniszczenia kurhanu lub też ocena braku śladów palisady w rowku jako efektu jej pełnej mineralizacji.

Jednakże w ostatnich latach odkryto obiekty, które mogą wskazywać na sytuacje bardziej skomplikowane. Znaleźiska te stawiają też w nowym świetle obiekty znane z dotychczasowej literatury przedmiotu.

W niniejszym artykule poddajemy analizie wybrane przykłady stanowisk grobowych KCS w Europie Środkowej, podejmując próbę pokazania odmiennego — od wyżej opisanego — obrazu sepulkralnej aktywności społeczności tej kultury, rekonstruując indywidualne „scenariusze rytualne” dla każdego z tych stanowisk. Analiza ta prowadzi do wniosku, iż pojawienie się na danym stanowisku dookólnego rowka z palisadą lub nasypu stanowiło często jeden z elementów cyklu działań rytualnych, trwającego przez dłuższy czas. Sam akt pochówku był również tylko jednym z istotnych składników owego cyklu.

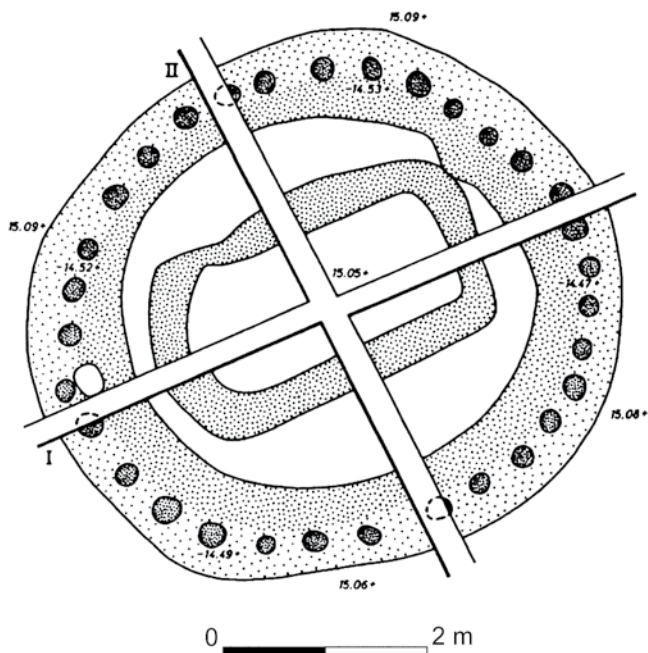
Kurhan, rów, palisada — symbolika

Nad symboliką *kurhanu* nie będziemy się tu długo rozwódzić, gdyż jest to temat znany. Warto tylko wspomnieć, że kurhan bywa traktowany m.in. jako namiastka „świętej góry” (M. Eliade 1966, s. 83, 125; A. M. Kempiński 1993, s. 158) lub „osi świata” (M. Eliade 1966, s. 102). Symbolizował on miejsce, w którym świat podziemny, poprzez świat naziemny, łączył się ze światem niebiańskim. Kurhan był więc „pasażem”, umożliwiającym przemieszczenie się zmarłego do szczęśliwego świata przodków.

Inaczej jest z *rowem*, choć i w tym przypadku jego symbolika jest dość przejrzysta: zakreśla on krąg, porządkując w ten sposób przestrzeń (A. M. Kempiński 1993, s. 236). Jest jednocześnie symbolem wodnej przeszkody naturalnej, która w mitologiach (zwłaszcza indoeuropejskich) często separuje świat żywych od świata umarłych (A. M. Kempiński 1993, s. 403 i 456; por. np. J. Machnik, E. Sosnowska 1996, s. 18). Mamy więc do czynienia nie tyle z oddzieleniem przestrzeni sakralnej od zwykłej, ile z odizolowaniem zmarłego, za pomocą przeszkody rytualnej, od świata żywych. Rów pełni zatem w większym stopniu funkcję ochrony żywych przed niebezpiecznymi wpływami zmarłych.

Palisada złożona z drewnianych słupów¹ jest następnym elementem konstrukcyjnym, często pojawiającym się wokół grobów KCS. Palisada z zasady kończy funkcjonowanie rowu, a dane stratygraficzne pokazują, że nigdy nie jest późniejsza od ewentualnego nasypu. Tworzona była więc zapewne równoległe z kurhanem. Jej powstanie ma oczywiście pewne znaczenie praktyczne: istnienie rowu

¹ Zastępowana czasami kamiennym murkiem, por. omawiany dalej przykład z Veldbæk.

Ryc. 1. Hijken (Beilen), Holandia. Plan grobu I kultury ceramiki sznurowej. Wg M. Furholta 2003

Fig.1. Hijken (Beilen), Holland. Plan of grave I of the Corded Ware culture. After M. Furholt 2003

Ryc. 2. Veldbæk (Ribe amt), Dania. Plan grobu kultury ceramiki sznurowej. Wg M. Furholta 2003. Bez skali

Fig.2. Veldbæk (Ribe amt), Denmark. Plan of a grave of the Corded Ware culture. After M. Furholt 2003. Without scale

w trakcie sypania kurhanu jest technicznym utrudnieniem, obecność palisady — wprost przeciwnie — wspomaga te działania. Nie ulega jednak wątpliwości, że pojawienie się palisady musiało mieć jakieś głębsze uzasadnienie (por. np. I. R. Danka, A. P. Kowalski 2000, s. 231). Jeśli rów bronił żywych przed złymi mocami zmarłych, to palisada odwrotnie: podkreślała niedostępność świata umarłych dla ciągle jeszcze żywych. W takiej sytuacji między wykopaniem rowu a budową palisady musiało dojść do zasadniczej zmiany statusu zmarłego. Z „niebezpiecznej mary” stawał się on „odległym szczęśliwym przodkiem”.

Przykład pierwszy: Hijken (Holandia)

Analizę rozpoczniemy od grobu I na cmentarzysku w Hijken (M. Furholt 2003, s. 225, Taf. 202²). Mamy tu do czynienia z pozostałościami kurhanu otoczonego rowkiem z palisadą, złożoną ze słupów wbitych w jego dno (ryc. 1). Przestrzeń zajęta przez dookolny rowek jest praktycznie w całości wypełniona przez grób. Można interpretować tę sytuację w ramach stosunkowo najprostszego scenariusza rytualnego:

— złożono zmarłego do grobu, oddzielono go od żywych rowem, tak by odizolować sam grób;

— następnie przeminął jakiś czas, w trakcie którego zaszła zmiana statusu zmarłego. Uroczystym, rytualnym podkreśleniem tego faktu była budowa palisady (pełna re-interpretacja bariery) oraz usypanie kurhanu. Ta ostatnia czynność miała w efekcie zapewnić zmarłemu komunikację z zaświatami.

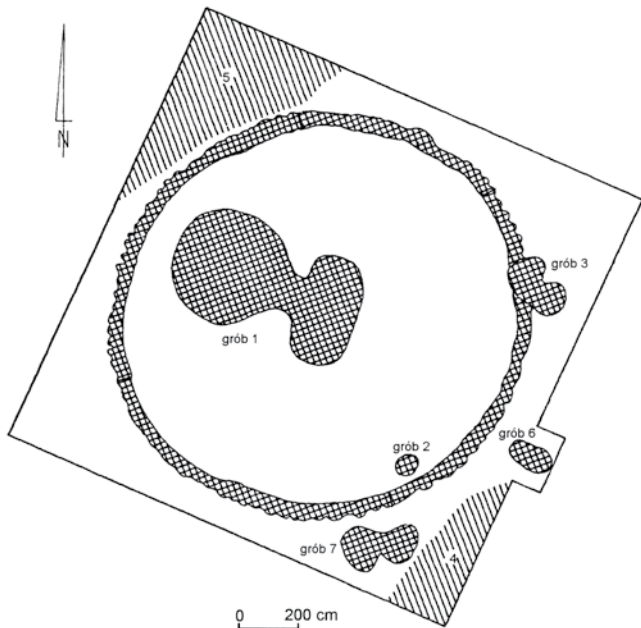
Przykład drugi: Veldbæk (Dania)

Grób z Veldbæk (M. Furholt 2003, s. 239, Taf. 249) ilustruje zabieg polegający na substytucji drewnianej palisady przez kamienny murek (ryc. 2). Poza tym elementem czytelne są tu ślady bardziej skomplikowanej konstrukcji samej komory grobowej: kamienny bruk z umieszczonymi centralnie, masywnymi kamiennymi ramami, zapewne przeznaczonymi do ustawienia drewnianej trumny (?).

Przykład trzeci: Pałecznica (Polska)

W Pałecznicy na terenie Małopolski (P. Włodarczak 2006, s. 170, Tabl. XLIII) rów został zorientowany względem wejścia do niszowego (katakumbowego) grobu (ryc. 3). Sytuacja jest tu podobna do Hijken, lecz w tym przypadku pozostawiono wyraźnie dużo wolnego miejsca po wewnętrznej stronie rowka. Ta przestrzeń musiała mieć znaczenie. Mamy więc czas (potrzebny do przeistoczenia zmarłego z „niebezpiecznego” w „dobrego”), mamy przestrzeń (dużo wolnego miejsca wewnątrz dookolnego rowka); problemem pozostaje to, co je wypełniało. Stajemy

² Odwołujemy się do najnowszej literatury przedmiotu (M. Furholt 2003; P. Włodarczak 2006), gdzie znajdują się pełne zestawy starszych i źródłowych publikacji dotyczących omawianych obiektów.

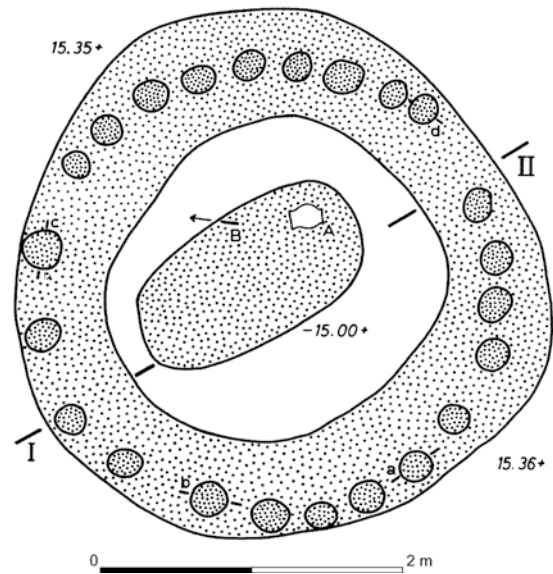

Ryc. 3. Pałecznica (pow. Proszowice), Polska. Kurhan 2. Plan grobu 1 kultury ceramiki sznurowej. Wg P. Włodarczaka 2006

Legenda: nr 2, 3, 6, 7 — późniejsze groby kultury ceramiki sznurowej, nr 4 i 5 — inne obiekty

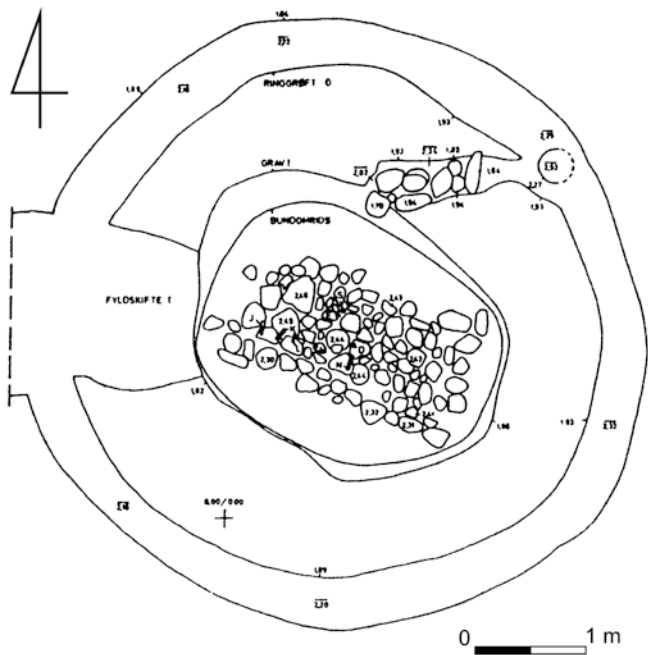
Fig. 3. Pałecznica (Proszowice distr.), Poland. Barrow 2. Plan of grave 1 of the Corded Ware culture. After P. Włodarczyk 2006

Legend: nr 2, 3, 6, 7 — later graves of the Corded Ware culture, numbers 4 and 5 — other features

Ryc. 5. Hijken (Beilen), Holandia. Plan grobu II kultury ceramiki sznurowej. Wg M. Furholta 2003

Fig. 5. Hijken (Beilen), Holland. Plan of grave II of the Corded Ware culture. After M. Furholt 2003

Ryc. 4. Vester Nebel (Vejele amt), Dania. Plan grobu kultury ceramiki sznurowej. Wg M. Furholta 2003

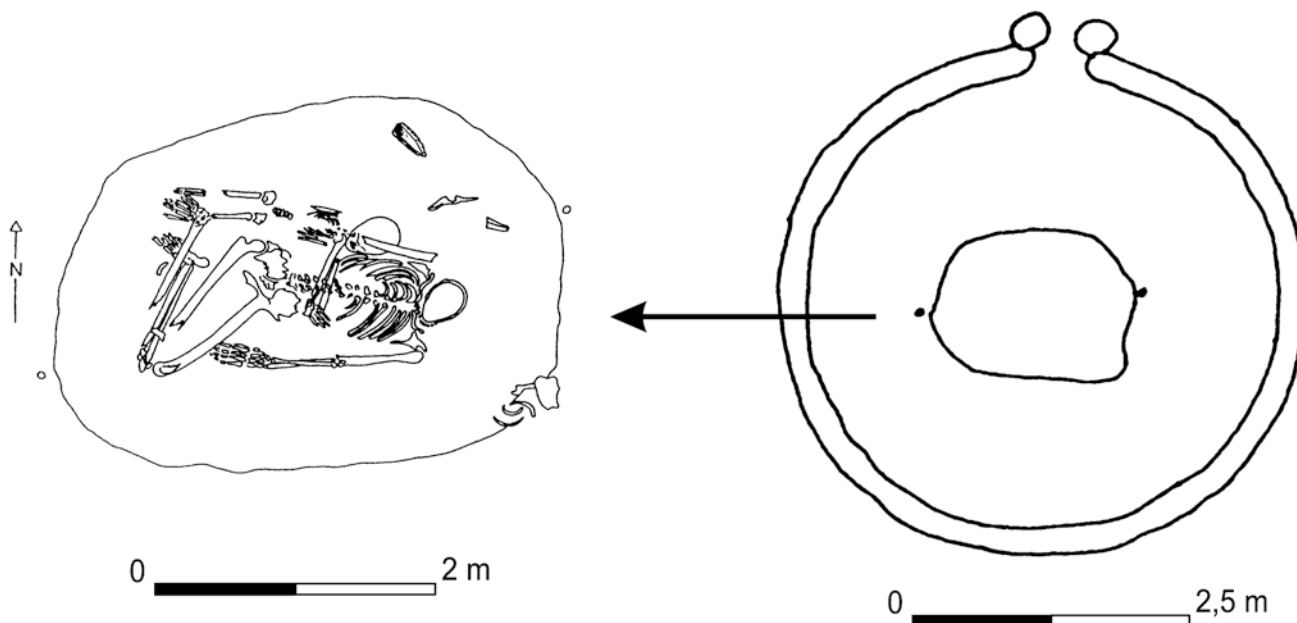
Fig. 4. Vester Nebel (Vejele amt), Denmark. Plan of a grave of the Corded Ware culture. After M. Furholt 2003

tu niewątpliwie przed zagadnieniem rytuałów, które odbywały się w obrębie przestrzeni zamkniętej rowkiem. Miały one charakter wspomnieniowy, ale przede wszystkim musiały być związane z owym przeistoczeniem, z którym łączyła się zazwyczaj podwójna ceremonia pogrzebowa. Pierwszy jej etap polegał na odizolowaniu niebezpiecznego (rozkładającego się) zmarłego od wspólnoty i odgroźdzeniu go od żyjących szeregiem barier rytualnych. Drugi — następujący zazwyczaj po procesie mineralizacji — był potwierdzeniem dołączenia danego zmarłego do grona opiekuńczych duchów przodków (na temat podwójnych ceremonii pogrzebowych por. L.-V. Thomas 1991, s. 90–100).

Przykład czwarty i piąty: Vester Nebel (Dania) oraz Hijken (Holandia)

Następne przykłady mogą rzucić nieco więcej światła na problematykę więzi społeczności KCS z przodkami. Zatrzymajmy się najpierw w Vester Nebel (M. Furholt 2003, s. 240, Taf. 250). Zarejestrowano tam jamę grobową z brukiem kamiennym oraz otaczający ją rowek, w którym pojawia się przerwa (ryc. 4) — zapewne swoiste wejście.

Podobnym, choć nie tożsamym obiektem jest grób II z cytowanego już cmentarzyska w Hijken (M. Furholt 2003, s. 225–226, Taf. 203), gdzie na przedłużeniu osi jamy grobowej rysuje się wyraźna przerwa w palisadzie (ryc. 5). Stwarzała ona możliwość pokonania bariery, jaką stanowiły rów i palisada, z jakichś ważnych przyczyn rytual-

Ryc. 6. Atting-Ringkam (Ldkr. Straubing-Bogen), Niemcy. Plan grobu kultury ceramiki sznurowej. Wg M. Furholta 2003

Fig. 6. Atting-Ringkam (Ldkr. Straubing-Bogen), Germany. Plan of a grave of the Corded Ware culture. After M. Furholt 2003

nych. W ramach obrzędów, o których była mowa wyżej, uroczyste wkraczano w przestrzeń świętą (= niebezpieczną), by po odbyciu stosownych praktyk wyjść z niej w rytualny (= bezpieczny) sposób.

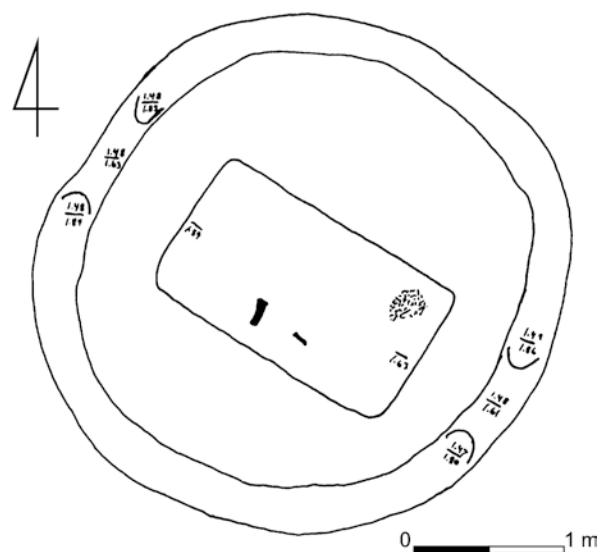
Przykład szósty: Atting-Ringkam (Niemcy)

Przerwa (wejście) bywała również podkreślana przez inne elementy konstrukcyjne, jak widać to w Atting-Ringkam (M. Furholt 2003, s. 215, Taf. 116). Flankowały ją tu zapewne dwa słupy (ryc. 6), choć nie można wykluczyć, że leżał na nich jeszcze jakiś element poziomy i w ten sposób powstawały odrzwia, brama do innej przestrzeni.

Przykład siódmy: Gabøl II (Dania)

Sytuacja może być jeszcze bardziej skomplikowana, jak pokazuje nam to przykład z Gabøl II (M. Furholt 2003, s. 233, Taf. 223), gdzie w rowku zaznaczają się dwa wypłyenia usytuowane naprzeciw siebie (ryc. 7), swoiste „wejście” i „wyjście”. Można więc zasugerować, że jeśli obiekt z Atting-Ringkam pokazuje nam rytuał polegający na „wejściu” do świętej przestrzeni, to grób z Gabøl II ujawnia rytuał „przejścia” przez tę przestrzeń w ramach jakiegoś uroczystego pochodu. To może implikować całkowicie inną zasadę obrzędową, niekoniecznie odwołującą się do kwestii „przeistoczenia” zmarłego w przodka. Pochód mógł przechodzić przez poszczególne kręgi w celach zapewne bardziej afirmacyjnych niż apotropicznych. Mogło to polegać na cyklicznym (w ramach roku rytualnego) odnawianiu więzi z duchami przodków.

A zatem, narastanie stopnia komplikacji konstrukcji wcale nie musi wskazywać na rozrastanie się tego samego scenariusza rytualnego. Wprost przeciwnie, możemy mieć do czynienia z odmiennymi sytuacjami rytualnymi, ukrywającymi się pod podobnymi znaleziskami. Zasadnicze pęknięcie dokonało się między strukturami z jedną oraz z dwiema przerwami w rowku dookolnym. Ale są jeszcze bardziej skomplikowane przypadki, na których się obecnie skupimy.

Ryc. 7. Gabøl II (Haderslev amt), Dania. Plan grobu kultury ceramiki sznurowej. Wg M. Furholta 2003

Fig. 7. Gabøl II (Haderslev amt), Denmark. Plan of a grave of the Corded Ware culture. After M. Furholt 2003

Przykład ósmy: Ciechrz (Polska)

W Ciechrzu na Kujawach (J. Czebreszuk 2000) mamy do czynienia z kilkoma etapami przekształceń miejsca rytualnego (ryc. 8), przy czym możliwe są różne warianty rekonstrukcji. Najbardziej prawdopodobny ma postać następującej sekwencji działań:

1. Wykopanie jamy grobowej (obiekt A60 na ryc. 8). Ściany jamy mogły być wyłożone drewnem stabilizowanym przez pojedyncze kamienie, wśród których był też fragment żarna.

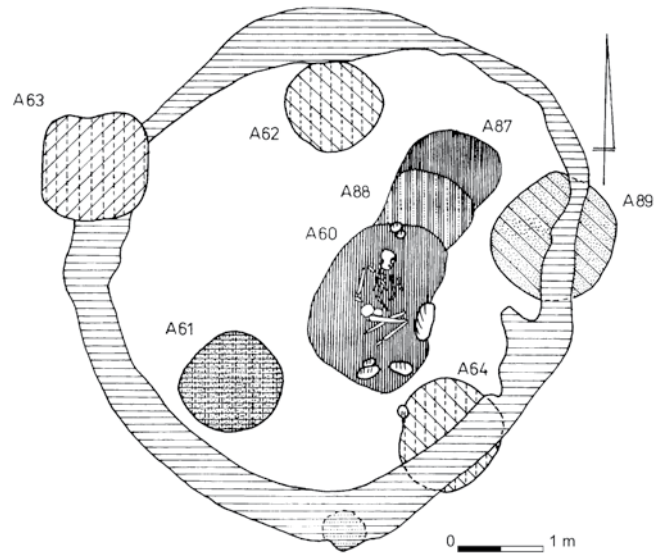
2. Budowa wokół jamy (i nad nią?) solidnej konstrukcji, która mogła składać się albo z czterech bardzo grubych słupów drewnianych, albo z pionowo ustawionych kamieni (menhirów). W obu przypadkach jest możliwe, że cztery elementy pionowe, po których pozostały stosunkowo duże jamy (obiekty A61, A62, A64, A89 na ryc. 8), podtrzymywały rodzaj solidnego zadaszzenia.

3. Wykonanie od strony północno-wschodniej „wejścia” do jamy grobowej (obiekty A87 i A88 na ryc. 8).

4. Złożenie w tak przygotowanej konstrukcji ciała jednego zmarłego w wieku *adultus*, w pozycji skurczonej na lewym boku, z głową skierowaną ku wejściu (tzn. na północny wschód). Wyposażenie składało się z krzemienego odłupka częściowo retuszowanego oraz z dwóch naczyń. Tylko odłupek został znaleziony *in situ*, a mianowicie w okolicy pleców zmarłego. W związku z obecnością „wejścia” nie mamy pewności, czy to ów zmarły był pierwszym pochowanym w tym grobie. Nie można bowiem wykluczyć możliwości, że grób był wielokrotnie wykorzystywany, a kości poprzedników usuwano przed każdą kolejną ceremonią pogrzebową.

5. Dopiero po destrukcji opisanego założenia, a więc po upływie znacznego czasu, wykopany został rowek okalający obszar o średnicy około 560 cm. Nie było w nim palisady. Grób nie znajduje się idealnie w centrum okręgu, co może wskazywać na to, że stopień destrukcji pierwotnego założenia był na tyle znaczny, iż ówczesni budownicy rowka nie wiedzieli, gdzie dokładnie znajduje się jama grobowa. Przemawiałoby to bardziej za drewnianą niż za kamienną konstrukcją pierwotnego grobu. Mogła być ona w wersji wyjściowej przykryta niewielkim płaszczem ziemnym. Ziemię tę pobierano z otoczenia, z miejsca, gdzie wcześniej istniała osada ludności kultury amfor kulistych, gdyż w nawarstwieniach znajdujących się bezpośrednio nad grobem zarejestrowano liczne fragmenty ceramiki tej kultury. Po zbutwieniu drewna cała omawiana konstrukcja zapadła się i utworzyła niewielki kopczyk — mogiłę, która później została otoczona rowkiem.

6. W Ciechrzu nie zamieniono rowka w palisadę (warunki glebowe w tym miejscu są na tyle dobre, że na pewno zachowałyby się jej ślady). W zaobserwowanej sytuacji nie ma więc pewności, czy ostatecznie usypano kurhan

Ryc. 8. Ciechrz stan. 25 (pow. Inowrocław), Polska. Plan grobu kultury ceramiki sznurowej. Wg J. Czebreszuka 2000

Legenda: A60, A61, A62, A64, A87, A88, A89 — obiekty związane z grobem kultury ceramiki sznurowej (por. uwagi w tekście); A63 — jama z epoki brązu (kultury łużyckiej)

Fig. 8. Ciechrz site 25 (Inowrocław distr.), Poland. Plan of a grave of the Corded Ware culture. After J. Czebreszuk 2000

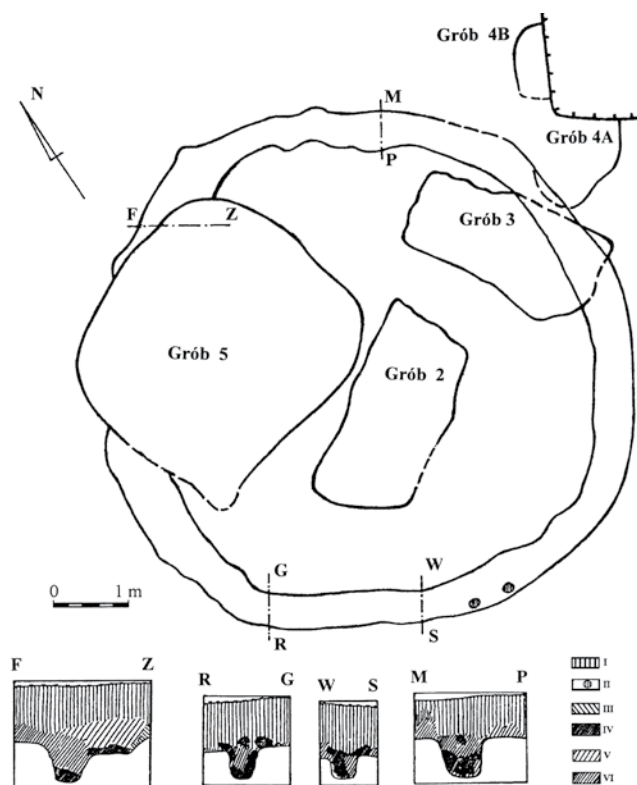
Legend: A60, A61, A62, A64, A87, A88, A89 — features related to the grave of the Corded Ware culture (cf. observations in our paper); A63 — a Bronze Age pit (of the Lusatian culture)

nad pozostałościami grobu, na przestrzeni ograniczonej rowkiem.

Przytoczony przykład pokazuje konsekwentne próby kreowania miejsca obrzędowego mimo wyraźnych problemów wynikających z przekształceń spowodowanych upływem czasu. Zważywszy na skomplikowany charakter reliktywów aktywności rytualnej społeczeństw KCS, które obserwujemy w Ciechrzu, skrajnie trudnym zadaniem jest jakkolwiek próba rekonstrukcji znaczenia poszczególnych etapów zarysowanej sekwencji. Nie można wykluczyć również, że istniały fazy dyskontynuacji lub odstępstwo od pierwotnego scenariusza obrzędowego.

Przykład dziewiąty: Prorwa (Białoruś)

Ostatni z przywołanych przez nas przypadków pokazuje jeszcze bardziej skomplikowany scenariusz, w którym ewidentnie pojawiają się pęknięcia (dyskontynuacje) wymagające wyjaśnienia. Jest to cmentarzysko kultury środkowodnieprzańskiej w miejscowości Prorwa (M. Krywalcewicz 2007, s. 15–16, Tabl. 8). Ma ono długą i skomplikowaną historię użytkowania. Szacuje się, że na cmentarzysku złożono w sumie 25 pochówków, w większości o charakterze ciałopalnym (M. Krywalcewicz 2007, s. 14). Okres jego użytkowania był bardzo długi — trwał od

Ryc. 9. Prorwa stan. 1 (raj. Homel), Białoruś. Fragment planu cmentarzyska kultury środkowodnieprzańskiej: sytuacja stratygraficzna w rejonie otoczonego rowem grobu 2. Wg M. Krywałcewicz 2007

Fig. 9. Prorva site 1 (raj. Homel), Belarus. Part of a plan showing a cemetery of the Middle Dnepr culture: stratigraphic situation near grave 2, surrounded by a circular ditch. After M. Krywałcewicz 2007

około 2600 do 1700 r. p. Chr. — i jest dzielony na dwa etapy: A i B (M. Krywałcewicz 2007, Tabl. 61). Na etapie B, po 2000 r. p. Chr. (por. M. Krywałcewicz 2007, s. 69–71, Tabl. 61), w najwyższym położonym miejscu usytuowano jamę grobową (grób nr 2), którą następnie otoczono dookólnym rowkiem (ryc. 9). W jamie złożono skremowane szczątki, zapewne jednego zmarłego (M. Krywałcewicz 2007, s. 16). Wydzielenie „świętej przestrzeni” poprzez wykopanie rowka było równocześnie aktem wprowadzającym nową organizację obszaru cmentarzyska, która nie do końca respektowała dotychczasowy porządek. Dowodem tego jest naruszenie przez opisany rowek starszego grobu nr 3 (M. Krywałcewicz 2007, Tabl. 8). Co jednak istotne, podczas dalszego użytkowania cmentarzyska jego nowa organizacja została zanegowana. Dokonało się to poprzez budowę grobu nr 5, naruszającego układ z rowkiem dookólnym (M. Krywałcewicz

2007, Tabl. 8). Analiza stratygrafii profili na stanowisku wykluczyła w tym przypadku istnienie jakiegokolwiek nasypu kurhanowego nad grobem nr 2.

Pojawienie się rowka jest zatem w Prorwie zjawiskiem o bardzo późnej chronologii bezwzględnej i względnej, które przypadło na drugi etap użytkowania cmentarzyska. Przykład ten jest ważny również z innego powodu: pokazuje on, że ryt w postaci dookólnego rowka pojawia się w kręgu KCS również na cmentarzyskach ewidentnie „płaskich”, pozbawionych nasypów nad grobami (por. przykład z Moraw: L. Šebela 1999, s. 61, Pl. 19), i to wcale nie jako czynnik, który kreuje nowe miejsce rytualne. Co równie istotne, cmentarzysko w Prorwie było użytkowane przez bardzo długi czas, co przy ogólnej liczbie odkrytych grobów wskazuje, że rzadko pojawiał się tam nowy pochówek. Mogło z tego wynikać zacieranie się śladów poprzednich grobów i w efekcie nakładanie się jednych grobów na drugie. Mimo to ludzie wracali na to miejsce, starając się zachować, najdokładniej jak potrafili, wszystkie reguły rytualne.

Podsumowanie

Nie ulega wątpliwości, że społeczności kręgu KCS charakteryzowało bogactwo scenariuszy obrzędowych. W przytoczonym poniżej zestawieniu (tabela 1) skonfrontowaliśmy dwa scenariusze „idealne”: A — najprostszymi oraz Z — najbardziej skomplikowanymi, choć akurat z tej strony trudno postawić jakąkolwiek jednoznaczną barierę. Liczba i stopień skomplikowania czynności rytualnych zarejestrowanych w postaci znalezisk archeologicznych może być wszak nieograniczona.

Warto podkreślić, że badane społeczności w zasadzie wykorzystywały bardzo ograniczony zasób środków wyrazu. Należały do nich, poza jamą grobową, takie elementy jak dookólny rów, nasyp i dookólna palisada. Świadczy to o niezwyklej mocy tradycji kulturowej, która wiązała wspólnoty sznurowe w różnych regionach (w ramach całej ekumeny KCS) i na różnych etapach rozwoju — przez niemal tysiąclecie, między 3000 a 2000 p. Chr., a nawet i później, jak wskazuje przypadek Prorwy.

Z tego ograniczonego zasobu środków społeczności KCS potrafiły stworzyć wielką różnorodność scenariuszy rytualnych, obserwowanych przez nas na nowo odkrywanych lub znanych już z literatury i reinterpretowanych obecnie cmentarzyskach tej kultury. Przytoczone przez nas przykłady na pewno tej różnorodności nie wyczerpują.

Tabela 1. Zestawienie dwóch ekstremalnie odmiennych scenariuszy obrzędowych KCS
Table 1. Comparison of two extremely different ritual scenarios of the Corded Ware culture

Scenariusz A (kurhan z pojedynczym grobem i pochówkiem, będący całym cmentarzyskiem)	Scenariusz Z (kurhan z wieloma grobami i pochówkami, będący składnikiem większego cmentarzyska)
	Wcześniejsza (poprzedzająca) działalność rytualna na stanowisku.
Wykonanie i umocnienie jamy grobowej.	Wykonanie i umocnienie jamy grobowej.
Wykopanie dookólnego rowu (tj. podział przestrzeni na <i>sacrum</i> i <i>profanum</i>).	Wykonanie dookólnego rowu (tj. podział przestrzeni na <i>sacrum</i> i <i>profanum</i>), zaopatrzonego niekiedy w wejście lub w wejście i wyjście.
	Przygotowanie wejścia do grobu.
Złożenie zmarłego wraz z wyposażeniem.	Złożenie zmarłego wraz z wyposażeniem.
	Wielokrotne użytkowanie grobu: <ul style="list-style-type: none"> - jednopochówkowe (zamiana starszych szczątków na kolejnych zmarłych); - wielopochówkowe (poprzez dokładanie kolejnych zmarłych).
	Obrzędy wspomnieniowe, libacje (wskazują na to fragmenty naczyń KCS znajdujące „w nasypie” – jest to informacja bardzo często pojawiająca się w sprawozdaniach z badań kurhanów), ofiary (jamy z kośćmi zwierzęcymi lub luźne znaleziska kości), procesje do danego grobu (sytuacja rowu z „wejściem”) lub bardziej skomplikowane pochody przez kilka kręgów (sytuacje z „wejściem” i „wyjściem”).
	Składanie innych zmarłych w „świętym kręgu”.
Usypanie kurhanu (zamknięcie cmentarzyska) i otoczenie go palisadą (ostateczne zamknięcie świętej przestrzeni).	Usypanie kurhanu (zamknięcie cmentarzyska) i otoczenie go palisadą (ostateczne zamknięcie świętej przestrzeni).
	Umieszczanie młodszych grobów w nasypie kurhanu (kolejne fazy działalności rytualnej na stanowisku).

Wykaz cytowanej literatury

Czebreszuk J.

2000 *Osadnictwo społeczności kultury ceramiki sznurowej*, [w:] *Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego. Tom III: Kujawy. Część 4: Osadnictwo kultur późnoneolitycznych oraz interstadium epok neolitu i brązu: 3900–1400/1300 przed Chr.*, A. Koško red., Poznań, s. 423–454.

Danka I. R., Kowalski A. P.

2000 *Kultura i wyobrażenia społeczeństw neolitycznych. Wybór słownictwa indoeuropejskiego*, [w:] *ΕΙΛΩΛΙΟΝ. Kultura archaiczna w zwierniciele wyobrażeń, słów i rzeczy. Materiały z konferencji — Gdańsk 7–8 maja 1999*, H. van den Boom, A. P. Kowalski, M. Kwapiński red., Gdańsk, s. 217–243.

Eliade M.

1966 *Traktat o historii religii*, Warszawa.

Furholt M.

2003 *Die absolutchronologische Datierung der Schnurkeramik in Mitteleuropa und Südsandinavien*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, t. 101, Bonn.

Kempiński A. M.

1993 *Słownik mitologii ludów indoeuropejskich*, Poznań.

Krywalcewicz M.

2007 *Prorwa 1, Cmentarzysko z połowy III — początku II tysiąclecia przed Chr. na górnym Naddnieprzu*, Archaeologia Bimaris — Monografie, t. 2, Poznań.

Machnik J., Sosnowska E.

1996 *Starożytna mogiła z początku III tysiąclecia przed Chrystusem, ludności kultury ceramiki sznurowej w Środkiej, gm. Krzywczu, „Rocznik Przemyski”*, t. 32, z. 3, s. 3–28.

Šebela L.

1999 *The Corded Ware Culture in Moravia and in the Adjacent Part of Silesia (Catalogue)*, Fontes Archaeologiae Moravicae, t. 23, Brno.

Thomas L.-V.

1991 *Trup*, Łódź.

Włodarczak P.

2006 *Kultura ceramiki sznurowej na Wyżynie Małopolskiej*, Kraków.

Janusz Czebreszuk, Marzena Szmyt

Barrow, ditch and palisade in the tradition of the Corded Ware culture. An attempt at reconstruction of ritual scenarios

Summary

In the studies of the burial ritual of societies belonging to the Corded Ware culture (CWC), it is customary to accept one thesis without questioning it any further, namely that constructing the CWC barrows with a circular ditch was a one-off act, linked to the burial of the person whose grave was covered with the particular mound. However, some features discovered in recent years demonstrate more complex situations. These finds shed new light on the features known in archaeology. This paper analyses 9 examples of the CWC burial sites in Central Europe attempting to show a different — than

the above described — image of the sepulchral activity of the CWC societies. The paper suggests reconstructions of ritual scenarios (or, sequences of ritual acts), whose physical effects are observable on the sites under discussion. The conducted analysis leads to the conclusion that the occurrence of a mound or of a circular ditch with a palisade on a particular site was often one of the elements of an entire cycle of ritual practices, lasting over a long period of time. The act of burial alone in such scenarios was only one of the important episodes. It is noteworthy that in those scenarios the societies of the CWC circle used only a very limited number of means of expression. Among them, apart from the burial pit itself, there were such elements as a circular ditch, a mound and a circular palisade. It demonstrates a great strength of the cultural tradition, which linked the Corded Ware societies across different regions (within the entire *oecumene* of the CWC) and at different stages in their development. With this limited number of means, the Corded Ware societies were able to create a great diversity of ritual scenarios, observed on the cemeteries of that culture, either the newly discovered ones or those known from the literature on the subject, which are now being re-interpreted. Most certainly, the examples presented here do not exhaust this diversity of scenarios.

Translated by Beata Kita

Janusz Czebreszuk
Instytut Prahistorii UAM
ul. Św. Marcin 78
61-809 Poznań

Marzena Szmyt
Instytut Wschodni UAM
ul. 28 Czerwca 1956 r. / 198
61-485 Poznań